

**ენობრივ-ეთნოგრაფიული მასალები
აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთიდან**

**Linguistic-Ethnographic Materials
from the Mountainous Region of Eastern Georgia: Khevsureti**

ნიკოლოზ ოთინაშვილი

გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
საქართველო, გორი

Nikoloz Otinashvili

Gori State University
Georgia, Gori

აბსტრაქტი

ვახუშტი ბაგრატიონი „საქართველოს გეოგრაფიაში“ აღნიშნავს, რომ ხევსურეთი არის ქვეყანა „ფრიად მაგარი მთითა, კლდითა, ტყითა, ამისათვის იმყოფებიან მშვიდად და მონებენ მას, ვისაც უპყრიათ თიანეთი, რამეთუ იზრდებიან მუნიდამ“.

აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტები – მოხეური, ხევსურული, მთიულურ-გუდამაყრული, თუშური – დღესაც საინტერესოა ენობრივად და ეთნოგრაფიულად. დღესაც ბევრი მასალა არის შემონახული აღნიშნულ დიალექტებში, რომელთაც გამოვლენა, შესწავლა ესაჭიროებათ. კილოური მასალა დღეს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყაროა, რომელსაც გვერდს ვერ აუვლის ვერც ერთი მკვლევარი – ისტორიკოსი, ფილოლოგი თუ ეთნოგრაფი.

ხევსურული დიალექტის შესახებ ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყაროა მკვლევარ გივი დოლიძის ჩანაწერები, რომელიც თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტმა გამოსცა 1975 წელს. ტექსტები ჩაწერილია ხევსურეთის სხვადასხვა თემში; პირაქეთი ხევსურეთი, შატილის თემი, არხოტის თემი. ტექსტები არის ნაირ-ნაირი: გადმოცემა, ლეგენდა, ზღაპარი, ისტორიული საკითხები, თავგადასავალები, ლექსები, ზრძოლები მეზობელ კუთხეებთან და სხვა.

ტექსტებში დაცულია ძველ ქართულ ენასა და მთის დიალექტებში დაცული ჯ (ხარი) ბგერა, რომელიც დღესაც მოქმედია. იგი გვხვდება სიტყვის თავში, შუაში, ბოლოში, ზოგიერთ სიტყვაში ხ (ხანი) ბგერასთან ერთად.

ტექსტებში გვხვდება მოკლე ი, რომელიც თითქმის ყველა სოფლის მეტყველებაშია დაცული.

დასტურდება გრძელი ხმოვნები, ასევე, მთელი რიგი ენობრივი და დიალექტოლოგიური მოვლენები.

საკვანძო სიტყვები: ხევსურული დიალექტი, ხევსურული ტექსტები, ეთნოგრაფიული მასალა, არქაიზმები.

ABSTRACT

Vakhushti Bagrationi, in his Geography of Georgia, notes that Khevsureti is a country „exceedingly fortified by mountain, cliff, and forest, for which reason its people live in peace and submit to whoever holds Tianeti, since they grow up from that quarter“.

The mountain dialects of Eastern Georgia – Mokheuri, Khevsurian, Mtiuli-Gudamaqruli, and Tushian – remain of interest today, both linguistically and ethnographically. A great deal of material is still preserved in these dialects, material that requires further identification and study. Dialectal material today constitutes one of the significant sources that no researcher – whether historian, philologist, or ethnographer – can afford to bypass.

One important source on the Khevsurian dialect is the collected notes of the researcher Givi Dolidze, published by Tbilisi State University in 1975. The texts were recorded in various communities of Khevsureti: Piraketi Khevsureti, the community of Shatili, and the community of Arkhoti. The texts are of various kinds: narrative accounts, legends, folktales, historical matters, adventures, verses, battles with neighboring regions, and others.

The texts preserve the sound khari (ḥ) – retained from Old Georgian and from the mountain dialects – which remains active/in use today. It occurs at the beginning, middle, and end of a word, and in some words alongside the sound kh (ḥ as in khani).

The texts also contain a short [vowel/sound], which is preserved in the speech of nearly every village.

Long vowels are attested as well, along with a whole series of other linguistic and dialectological phenomena.

Keywords: Khevsurian dialect, Khevsurian texts, ethnographic material, archaisms.

შესავალი

„...კახოსისა გამოეწოდა სახელი ესე, არამედ უწოდებენ ფშავ-ხევსურსა, რომელთა პირველ ეწოდათ ფხოველნი - თიანეთს, ერწოს, ირტოსხევს... ხევსურეთის წყალი გამოსდის ესე ძურძუკისა და ამათ შორის მთას კავკასს და ამიერ და იმიერ განჰყოფს ხევსურეთს. ხევსურნი მეზატონეთა თვისთა ერთგულნი და ვინათგან ფრიად მაგარ არს ქვეყანა ესე და უბრძოლველ მითითა და კლდითა და ტყითა ამისათვის იმყოფებიან მშვიდად და მონებენ ვისცა უპყრავსთ თიანეთი, რამეთუ იზრდებიან მუნიდამ“ (ვახუშტი 1997: 87-93).

აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტები – მოხეური, ხევსურული, მთიულურ-გუდამაყრული, თუშური იყო და დღესაც საინტერესოა ენობრივ-კილოურად, ეთნოგრაფიულად, რომლებიც საუკუნეების განმავლობაში ქართული ფუძე-ენის შემადგენელი ნაწილები იყვნენ და დღესაც ბევრია შენახული მათ წიაღში, რომლებსაც გამოვლენა, აღრიცხვა, შესწავლა ესაჭიროებათ. საკითხის გარშემო მოვიყვანთ დიდი გრამატიკოსის აკაკი შანიძის გამონათქვამს ხსენებული კილოების შესახებ: „დანარჩენი ქართული კილოებისაგან მთის კილოები იმით განირჩევიან, რომ შედარებით კარგად შეუნახავთ ძველი ქართულის თვისებანი ფონეტიკასა, მორფოლოგიასა და სინტაქსშიც. ხევსურული, მოხეური, თუშური და ფშური ერთ ვიწრო ჯგუფს შეადგენს, რომელთაც მე ფხოურს ვუწოდებ“ (შანიძე 1981: 15).

უნდა აღინიშნოს, რომ როცა ასეთ მნიშვნელოვან საკითხზე ვიწყებთ მსჯელობას, აუცილებლად უნდა გავითვალისწინოთ ძველი ქართული ენა, კილოები, რომელთა კვალი დღესაც ასე სოლიდურად არის დარჩენილი თანამედროვე ქართულში, მათ შორის სალიტერატურო ენაშიც. კილოური მასალა ჩვენთვის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყაროა, რომელსაც გვერდს ვერ აუვლის ენის მკვლევარი, ისტორიკოსი თუ ეთნოგრაფი.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, დიალექტების შესწავლა ახლა ინტენსიურად ხდება, მიმდინარეობს ჩაწერა, გამოქვეყნება, შედარება, მაგრამ ეს კიდევ ძალზე ცოტაა. ეს ალბათ იმიტომ, რომ მასობრივი საშუალებები გვერდს უვლიან დიალექტურ საკითხებს და ბევრი მოვლენა ფაქტიურად იკარგება.

მსჯელობა

ხევსურული დიალექტის შესახებ მნიშვნელოვანი ტექსტებია მკვლევარ გივი დოლიძის „ჩანაწერები“, რომელიც თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტმა გამოსცა 1975 წელს. ტექსტები ჩაწერილია ხევსურეთის სხვადასხვა კუთხეში, წარმოდგენილია ხევსურეთის სამივე ძირითადი კუთხე – პირაქეთა ხევსურეთი, შატილის თემი, არხოტის თემი. ტექსტები არის ნაირნაირი – გადმოცემა, ლეგენდა, ზღაპარი, ისტორიული საკითხები, ლექსები მხარის ან ცალკეული პიროვნების თავგადასავალზე, ბრძოლები მეზობელ კუთხეებთან და სხვა. მასალები მკვლევარს ჩაუწერია 1943, 1945-1948, 1950 წლებში. ეს სოფლებია: ღული, ქობულო, ზენა ბარისახო, როშკა, ჩირდილი, შუაფხო, უკან ხადუ, შატილი, წინ ხადუ, ერწო, გორწმინდა, ჭომხეშავი, გუდანი, ამლა, ახიელი, გველეთი, მიცუ, კვირწმინდა, კუხეთი, ლებაისკარი, მატეხისგორი, ბარისახო, გურო და სხვ., რომელთა უმეტესობა დღეს ნასოფლარია და ამიტომ 80 წლის წინ ჩაწერილ მასალებს დღეს დიდი ფასი ედება მათ შორის სანდოობის მხრივაც.

ხევსური მთხრობელები სხვადასხვა ასაკისანი არიან; მათ შორის არიან მოსწავლეებიც, რომლებიც ხევსურულ დიალექტზე იმ დროს კარგად საუბრობენ და ჩანს, რომ მათი ოჯახის გავლენა დიდი იყო. ასაკოვანი მთხრობელები წიგნიერები არ არიან, მაგრამ წმინდა ხევსურული

დავიწყებით და თანამედროვე ქართულ დიალექტზე უქცევენ. ფრაგმენტული ხასიათის ტექსტები უსათაუროა. სათაური ზოგჯერ მეორდება, მაგრამ ეს იმიტომ გამართლებული, რომ მთხრობელი სხვადასხვა სოფლიდანაა და მასალაც, თემაც სხვადასხვა კუთხისაა. ზოგი, პირიქითა და ზოგი კი პირაქეთა ხევსურული ტექსტები იწყება ასეთი სათაურით „ფრაზები“, სადაც სხვადასხვა ხასიათის ტექსტებია მოცემული.

ზემოხსენებულ ტექსტებში დაცულია ჯ (ხარი) ბგერა, რომელიც ძირითადად ენის ძირის ხახის კედელთან შეხებით წარმოითქმოდა. ეს იყო ძველ ქართულში და ხევსურულ კილოში ეს თვისება დღესაც შენარჩუნებულია. ტექსტებში გვხვდება როგორც ჯ, ისე ხ ბგერები, ხან ერთადაც გვხვდება რომელიმე სიტყვაში, მაგალითად, ხევსურის საუბარს ვერ ჩახვდების თავქოური – ქვემოური ხალხი.

- ჩავხვდნეთ დვირბინით.
- კაციც და დიაციც დაიხვოცნეს.
- მაწხვენი იქით არაგვს არიან.

ჯ ბგერა სიტყვის თავში:

- გარებს უწაფავ.
- მარცხენა კელს რო კმარობს.
- კელი არ მახლოთ უძახ ბაბუა.

ჯ სიტყვის შუაში:

- რაჯელ დამინდეს?
- ამაჲ კაც ვერ ჩაწვდების.
- ველ ვიკსონებ ამბავებს.

ჯ სიტყვის ბოლოში:

- ნაღაწი ვერ გაივლიან.
- დაუკრავ მათრაქი და უთქვამ.
- სამად-სამ ფეკ სანთელი იყვ.
- მთაჩი დაუნახავ სამ ჯიჯვ.

ტექსტებში გვხვდება მოკლე ი:

- ქოო კარგი გამამარჩალი ვერ ას.
- სხვა ბეწიწკურაი, ქოო ბეწიწუაი.
- ხუცობა ვიცი მე, ხუცის კაცი ვარი.
- ჯურჯა ექვიჯნ ჯურჯაი.

ტექსტში ხშირია გრძელი ხმოვნები:

- რას გააწვდენავ, მდგმურ იყვავ.
- ეეგებ სხვასწლისად მავ.
- ქოო ჭაჭან არაი საშიშ.
- ბაღღებიც კაად ას.
- კაად ორ მოაც და სხვა.

თანდებულთაგან მიცემითი ბრუნვის თანდებული -ში გვხვდება როგორც -ჩი:

- ციხეჩი კი ყოფილა, როგორც მაწმინდარი კაცი.

- ქერს წიქვილჩი წავიღებთ დავცქავთ.
- რომკით შაყრილან გზაჩი.
- ხუთ წელს ბარისახოჩი ვიცხოვრეთ.

ტექსტებში დამახასიათებელია სიტყვათა შემოკლების წესი (ბოლოკიდური ხმოვნის რედუქცია), რომელთა აღდგენა უნდა მოხდეს ფუძეზე დაყრდნობით:

- თუ ნებ იქნ ყავლ იქნების.
- მარილი ასავ მამდ.
- მახსილ თუ არ (მახსილს მრუდეს ეძახიან).
- თავი საჩი ას (ასის).
- სხვა კი არ ვი მე.
- არ ვი ვითა დგების.
- ია, ია.
- იასე წავიდეთ...

-ნ, -თ(ა) სუფიქსები გამოიყენება ოჯახის – გვარის სახელთა საწარმოებლად: ჭოლიკაურნი, ბალიაურნი, თუმანაურნი, ალუდაურნი, ლიქოკელიანი, გაბურნი, ქესაურნი, ურჯუკაანი, ქეთელაურნი, არაბულნი...

სოფლის, დასახლების სახელები ფორმდება -ონსუფიქსით: შატილიანი ნიშნავს შატილელს, ლეკოანი – ლეკოს ოჯახი, ლეკოთ ხირჩლა, მუცონი – მუცოს მცხოვრებნი, რომკიონნი – რომკას მცხოვრებნი, უკანახოელნი, ამლიონი – ამლას მცხოვრებნი, არხოტიანი – არხოტს მცხოვრებნი...

ანთროპონიმები ასევე ფორმდება -ებ სუფიქსით: თეთრაულები, ჯაბუშანურები, არაბულები, ჭინჭარაულები, ლიქოკელები, ქისტაურები, წიკლაურები, ბალიაურები, ქესაურები, დაიაურები და სხვა.

მიცემითი ბრუნვის -ს ნიშანი არ იკარგვის, თუკი სახელი გამოყენებულია სუბიექტის ან პირმომართი დამატების დანიშნულებით:

- ზამთარს ბოსელჩი ატარებს.
- ზაფხულს ბარად ატარებს.
- ძნას ზურგით ვზიდევდი.

ტექსტებში ხევესურული ლექსები სოლიდურადაა წარმოდგენილი. მათ შორის აღსანიშნავია შუაფხოში მცხოვრები ლელა ბალიაურის ლექსები, რომლებიც ავტორს ჩაუწერია 1946 წლის აგვისტოს თვეში. ერთ ლექსში სათაურით „ხუტუნიშვილი“ ლექსის საზომად გვხვდება მიცემითი ბრუნვის ფორმა, ამასთან, გვხვდება სავრცობით ა, რომელიც ლექსს სრულფასოვან ძალას აძლევს, საზომად არის გამოყენებული.

- ტანიეს ხუტუნიშვილი სათავეს იჯდა წყლისასა.
- თოლი მავიდა მძიმეი, ზვაგებ დის ჭალაისასა.
- საქონ ელევის შიმშილსა, თიკასაც ველარ ზიდნავსა.
- კარჩი გამავა ნიკოი, ქუშს გამახუნებს მთისასა.
- ჯიხვებს რად მისდევ, ნიკოო, ჩემო ძმობილო, კლდისასა?
- ძალიან სროლავს ამბოზენ ამაგის ბერდენკისასა.
- სრუ ხმელტბათ ჩამაყრევდა ნადირსა გომლის ტყისასა.

- რად არ წაიტან ტყავებსა? დაუბარებდა წიქასა!
- რას მაგებაში ჩავარდა, ჯეცსურს უყურეთ ციცასა!
- სალექსოდ გამამიგზავნის სათითეს ლილაისასა.
- მოსულს შმასმევს ლილაი არაყსა ბოთლაისასა.
- ვინ იყავ, ვინ ალექსებდი ბერდენკას წიქაისასა?
- სალექსოდ რომენ ითხოვდი სათითეს ლილაისასა?
- თუ გინდა, გამაგიტანებ ამ ჩემსა ... წითლაისასა...

ასეთივე მიმართულებისაა იმავე 1946 წელს ჩაწერილი ლექსი სოფელ დათვისში დავით არაბულისაგან:

„ჩაუყოლთა ლავდის-კავკავსა მე-დ ბაბო ჭალაისასა
აღარას ბევრას ვიჯავრებ ერთაის ქალაისასა,
არც შენ მაიშლი, ქალაო, ბრუნებას ჯარაისასა,
გორის პირს აბრძანებულსა, ქალო, შუქს ღვვიხარ მზისასა.
სრუ მე ქვე რაად მაჯავრებ გამასხულსა ღვთისასა,
ჩემ მძობილ ქუდას იხურავს სრუ წმიდის ბუზბეტისასა,
ბანებზე მიდგებ-მოდგების, შვილსა ღვავ აფიცრისასა,
თაოდ კი ბეჩავაი - ორ სახლის შვილს ვლგვიოს სხვისასა,
არცარა საკვირველია ნათქვამ, ღვავ საზანდრისასა
სალექსოს არას აკეთებს სათამაშოებს მჩვრისასა?“

როგორც ცნობილია, უწყვეტლის ხოლმეობითმა დროთა განმავლობაში შეცვალა აწმყოს ხელმეობითი. ამ მწკრივის მესამე პირს დაბოლოებად აქვს -დის და მრავლობითში -დიან, მაგალითად: წერდის – წერდიან „წერდა ხოლმე, წერდნენ ხოლმე“. ხსენებულ ტექსტებში, ჩანს, შემოინახა ხევსურულმა დიალექტმა, რაც წარმოდგენილია:

- აბა რას არ აჩქამდების ხალხი?
- ახლო-მარეს არ მუამდების, არ ფუჭდების.
- კარტოხა (კარტოფილი) გა-ხფურცხვნის (გაფრცქვნის).
- მოვიდის ღილღვლებ არხოტ(ს) ცხენიანი.
- კაუზატივი -ევ და -ივ სუფიქსებით იწარმოება:
- სიკვდილმ გონი გამამაცალა, ღონე დალივ.
- გიჟი რაიმ ეტყობივ.
- თულუბ ასაევ სავსევივ.
- ჩვიდმეტი წლისა გავდამალივ.
- რას ვიძახდი არ ვიცოდივ...

ტექსტებში წარმოდგენილი ზმნისწინები გვიჩვენებენ მიმართულებას, დანიშნულებას, როგორც ძველ, ისე თანამედროვე ქართულში.

ძველი ზმნისწინები:

- გარმავიტანე ფადური (ფანდური) საბიბით გამართულიო.
 - მადიან, მაკითხულობენ მტერ-მიჯნას გარმასულიო.
 - რო განიბანვეის მავ, ვიქთ ერთ ქალას, ერთიც სახუცოი.
 - ხეებით გარდამეტანნეს დამკრეს და დამკრეს ჯოხებ...
- ახალი ზმნისწინები ტექსტებში ძირითადად ხმოვანშეცვლილია:

- რაის ვლოგ მაგიტნავ არაყივ?
- მაგიხვე, მშვიდობით დაჯედი.
- ცოლიც მაიყვანის უნახავი, მემარ შადგების წუნობაი.

ტექსტებში გვხვდება კომპოზიტები, რომლებიც ძირითადად ორი ფუძით არიან წარმოქმნილნი. გამოიყოფა ორი ჯგუფი: ფუძეგაორკეცებული და ნაირფუძიანი.

ფუძეგაორკეცებული:

- თავ-თავი ხალხი ორ (არჩეული ხალხი იყო).
- დიდ-დიდი გვარტომები იყო (ხევსურეთ).
- მტერ-დუშმან ნუ მოგერიათ (მტერი ვერ მოგერიოთ).
- წყალ-დი-წყალ შემაცეკვავდა.

ნაირფუძიანი:

- ლიშან-სამათხოვრო იყო (აბაზი იყო დასანიშნი თანხა ნიშან-ნიშანი).
- ლაშართხმულ ას (პირდაღებული არის).
- ცხენ-ძუა შენასკვული.
- ციებ-ციხლება ძნელია, ორივე კიდო უფრო ძნელია.

პუნქტუაციის დანიშნულებაა აზრის ნათლად გამოხატვა და უკეთ გაგებინება, თანამედროვე სასვენი ნიშნების სისტემა ძირითადად ერთნაირია, მაგრამ სხვადასხვა ენაში თავისებურებები ახლავს. ზემოხსენებულ ტექსტებში მთელი რიგი სასვენი ნიშნებია გამოყენებული. წარმოვადგენთ რამდენიმეს. მაჯგუფებელი კავშირი და აკავშირებს როგორც ცალკეულ სიტყვებს, ისე მთელ წინადადებებს:

- გამავალს სამკალ ყანები და დავიწყებთ მკას.
- ხირჩლაც დაიჭირეს, ვატყუე და გავიქეც საიდამ.
- ვიყავ აქიმას და წამავე შინ.
- ბევრა ვიქნებით, საფეხურებს ვაკეთებთ და ამით დავდივართ,

შავდგებით ზედ და გავივლით.

როგორც სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, მაჯგუფებელი კავშირის ფუქციით თუ საშუალო ქართულის მოგვიანო პერიოდში ინახება და ახალ ქართულში მტკიცდება, იგი შეხამებულია კითხვით სიტყვასთან (მიძიგური 1969: 30). მაგალითები:

- თუ სამ ძმან თუ არიან და სამ დან მამა თუ ჰყავთ აოდ.
- მელექსეს თუ რას იკითხავთ მიცუს ფინჩუათ ქალსაო!
- თუ ნება იქნ, ყავლ იქნების თუ არ ხუცეს დარჩების ბეჭი.
- ახლა შენ თუ უთხარ დაიძალევე თორე შეჭამსავ.

რო კავშირი გვხვდება ტექსტებში, რაც დროულობის კავშირის - რომ-ის ფუძეა. როგორც ზემოხსენებულ სპეციალურ გამოკვლევაში აღნიშნულია, საშუალო ქართულში ადრეული პერიოდიდან თანდათანობით გზას იკაფავს რომელი, რომ, ეს უკანასკნელი კი ახალ ქართულში გაბატონდა (მიძიგური 1969: 79). მაგალითები:

- ოჩხარი ირი არს რო, ეხლა რო პური გაუთავდების, გასწყდების კაცი და აღარაის იოლი აქვ...

- აღარც სახლის იოლი მაქვ რო ვიყიდ, დღე რო გათენდ მავიდ დავით...
ტექსტებში მაცალკეებელი კავშირები რიგრიგობას გამოხატავს და
დღესაც განმტკიცებულია ახალ ქართულში:

- ხან მთას მივხდივ ხან ბარსავ.
- ხან კაა ვსწავლობ, ხან ვერ, ხან ფრიად მიწერავ.
- ხან მთაჩი საქონჩი დავდიოდი ხან ბარისახოს ვიყავთ.
- ძალლი მოვიდა ჩემი და ხან ერთ დააჯდა ხან მეორეს მეშველ ისი.

დასკვნა

შეიძლება ითქვას, რომ ზემოხსენებულ ტექსტებში („ჩანაწერებში“) დაცული ხევსურული კილოს არქაული ფორმების კვლევა დღეს აუცილებელი საქმეა ფილოლოგიური მეცნიერებისათვის, რომ დავადგინოთ ფუძე ენის ძველი ფორმები.

გამოყენებული ლიტერატურა

ვახუშტი ბაგრატიონი 1997 – ვახუშტი ბაგრატიონი, საქართველოს გეოგრაფია. თბილისი, 1997.

დოლიძე 1975 – გ. დოლიძე, ჩანაწერები. თსუ, 1975.

შანიძე 1981 – აკ. შანიძე, თხზულებანი, ტ. II. თბილისი, 1981.

ძიძიგური 1969 – შ. ძიძიგური, კავშირები ქართულ ენაში. თბილისი, 1969.

References

Dolidze 1975 – G. Dolidze, Notes, Tbilisi State University, 1975.

Dzidziguri 1969 – Sh. Dzidziguri, Conjunctions in the Georgian Language, Tbilisi, 1969.

Shanidze 1981 – A. Shanidze, Works, Vol. II, Tbilisi, 1981.

Vakhushti 1997 – Vakhushti Bagrationi, Geography of Georgia, Tbilisi, 1997.